

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

<http://dx.doi.org/10.22067/PG.2024.83259.1222>

پژوهشی

واکاوی راهبرد خودکفایی و تهدید امنیت آبی ایران

هادی ویسی (دانشیار جغرافیای سیاسی دانشگاه پیام نور، کرمان، ایران)

hadiveicy@pnu.ac.ir

چکیده

خودکفایی در محصولات اساسی همواره یکی از اهداف اصلی نظام جمهوری اسلامی ایران بوده است که از ابتدای انقلاب اسلامی در قوانین و اسناد بالادستی ایران انعکاس یافته است. هدف از این پژوهش، واکاوی سیاست خودکفایی و تأثیر آن بر منابع زیستی و امنیت آبی ایران است. به طور کلی، راهبرد خودکفایی با هدف مقاوم سازی اقتصاد و کاهش آسیب پذیری ایران در برابر تهدیدات خارجی تصمیم سازی و سیاستگذاری شده است. در این راستا، سیاست امنیت غذایی، کشاورزی محور اشتغال‌زایی و توسعه، خوداتکایی و اقتصاد مقاومتی هم پوشانی زیادی با راهبرد خودکفایی داشته است. سوال اصلی پژوهش این است که سیاست خودکفایی چه تأثیری بر امنیت آبی ایران داشته است. صورت‌بندی فرضیه پژوهش بیان می‌کند که سیاست و راهبرد خودکفایی زمینه ساز تهدید امنیت آبی ایران شده است و ادامه این سیاست موجب تشدید خطرات محیط زیستی شده و می‌تواند امنیت ملی ایران را تهدید کند. این پژوهش به روش توصیفی و تحلیلی انجام شده و داده‌های مورد نیاز تحقیق از اسناد و قوانین بالادستی ایران و به ویژه شش برنامه پنج سال توسعه جمهوری اسلامی ایران اخذ شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که سیاست خودکفایی نه تنها به اهداف خود دست نیافته است بلکه زمینه‌ساز تهدید امنیت آبی ایران شده است که ادامه این روند می‌تواند امنیت ملی ایران را نیز تهدید کند.

واژگان کلیدی: خودکفایی، امنیت آبی، امنیت غذایی، امنیت محیط زیستی، اسناد و قوانین بالادستی ایران.

مقدمه

آب مایه حیات است. تا حدود بسیار زیادی، وجه تمایز بنیادین سیاره ما با دیگران در عنصر آب است که حیات را ممکن کرده است. آب شیرین، شرط اساسی زندگی و مهمترین منبع همه فعالیت‌های اجتماعی، اقتصادی و زیست محیطی است. با این حال، توزیع منابع آب تجدیدپذیر و دسترسی به آن در کره زمین نامتوازن است. ۴۵ درصد منابع آب شیرین جهان در قاره آمریکا است و ۹ کشور ۶۰ درصد از منابع آب

تجدیدپذیر جهان را در اختیار دارند (FAO,2003). اگرچه منطقه خاورمیانه ۵ درصد خاک جهان و بیش از ۴ درصد جمعیت جهان را در خود جای داده است، اما فقط یک درصد از منابع آب شیرین را در اختیار دارد که به وضوح بیانگر خشکی و کم آبی این منطقه است (FAO,2003). در این میان، کشور ایران یکی از کشورهای خشک و نیمه خشک جهان است. سرزمین ایران بین ۲۵ تا ۴۰ درجه عرض شمالی و در نزدیکی مدار رأس السرطان و منطبق بر کمربند بیابانی دنیا و در قلب منطقه خشک خاورمیانه و جنوب غربی آسیا واقع شده است (Atlas of Gitashansi, 2016). اگرچه سرزمین ایران از تنوع آب و هوایی برخوردار است و برخی نواحی آن از اقلیم معتدل و حتی نوار باریک خزری جزء مناطق نسبتاً پرباران است، اما به طور کلی، خشکی، کم آبی و بارش کم و آب و هوای گرم و خشک از ویژگی‌های ذاتی جغرافیای فلات مرکزی ایران است. به استناد درگاه دانش تغییر اقلیم^۱ بانک جهانی متوسط بارش سالانه در ایران ۲۲۵ میلیمتر و کمتر از یک سوم میانگین جهانی است (CCKP,2023). اگر میزان بارش منطقه خزری و شمال غربی ایران را از مجموع بارش ایران حذف کنیم، میانگین بارش سالانه ایران به مراتب کمتر خواهد بود و میزان خشکی و کم بارشی سرزمین‌های مرکزی و جنوبی ایران بیشتر نمایان خواهد شد به گونه‌ای که در برخی از مناطق مرکزی ایران میانگین بارش سالانه تا ۵۰ میلیمتر می‌رسد (سازمان هواشناسی، ۱۴۰۰). اگر بخواهیم به صورت جزئی-تر بیان کنیم، فقط ۱۳ درصد سرزمین ایران آب و هوای سرد و کوهستانی و ۱۴ درصد دارای آب و هوای معتدل دارد. در حالی که ۷۳ درصد باقیمانده ایران تحت سلطه آب و هوای گرم و خشک است (Yazdandoost,2016: 1018). در سراسر ایران، میانگین بارندگی سالانه بالغ بر ۴۱۲ میلیارد مترمکعب است و در شرایط عادی، به طور متوسط نزدیک به ۷۰ درصد از کل بارندگی سالانه از طریق تبخیر طبیعی از دسترس خارج می‌شود (Ardakanian,2004). این ویژگی‌های طبیعی و اقلیمی نشان می‌دهد که سرزمین ایران از نظر دسترسی به منابع آب و شرایط برای توسعه کشاورزی وضعیت چندان مناسبی ندارد و از ظرفیت و توان محدود و شکننده‌ای برخوردار است.

در عین حال که سرزمین ایران با محدودیت‌های طبیعی و اقلیمی قابل توجه مواجه است، کشاورزی همواره یکی از بخشهای مولد و اشتغالزای کشور و وسیع‌ترین حوزه فعالیت‌های اقتصادی در ایران بوده است. در دهه‌های اخیر، در ایران اهمیت کشاورزی بیشتر از یک فعالیت اقتصادی بوده و برای حکومت و حاکمیت علاوه بر بُعد اقتصادی، اهمیت راهبردی و امنیتی و به ویژه در امنیت غذایی پیدا کرده است. این مسأله ریشه‌های طولانی دارد. در دوره انقلاب اسلامی، پس از سالهای نخست انقلاب و با تثبیت نظام جمهوری اسلامی ایران، گفتمان و راهبرد خوداتکایی و خودکفایی یکی از ارکان استقلال کشور و مهم‌ترین رکن امنیت غذایی

¹ - Climate Change Knowledge Portal (CCKP)

کشور تعریف شد و به تدریج در اسناد و قوانین بالادستی و سپس قوانین موضوعی کشور راه پیدا کرد و در دولتهای مختلف با فراز و نشیبهایی اجرا شده است.

با این مقدمه، این مسأله به وجود می‌آید که راهبرد و سیاست خودکفایی چیست و چه تأثیری بر امنیت آبی ایران داشته است.

پژوهش‌های مختلفی در سطح بین‌المللی و در داخل ایران در خصوص تهدید بنیادهای زیستی و به مخاطره افتادن امنیت آبی و امنیت محیط زیست انجام شده است که ممکن است مقیاس آن محلی، ملی یا بین‌المللی و گروهی باشد. بوتزر بیان می‌کند که همه کشورهایی که راهبردهای تشدید رشد را در پیش گرفتند ناپایدار بودند و رشد کمی‌گرایی آن‌ها موجب فشار بر زیست بوم و ساختار اجتماعی - اقتصادی شده و از نسبت داده و ستانده تجاوز کردند (Butzer, 2009: 320). لو^۱ و همکاران (۲۰۱۶) در ارزیابی امنیت آبی شهری در چین معتقدند که نقش عوامل اجتماعی و اقتصادی، فشار بیشتری بر منابع آب نسبت به سایر عوامل دارد. نتایج پژوهش اشرف و همکاران (2021) نشان داد که دخالت‌ها و فعالیت‌های انسانی نسبت به خشکی اقلیمی و هیدرولوژیکی در کاهش سطح منابع آب‌های زیرزمینی نقش موثرتری داشته است.

در پژوهش‌های موردی در خصوص ایران، مرادحاصل و حسین مزینی (۲۰۰۸) در ارزیابی نقش دولت در چالش‌های محیط زیستی ایران معتقدند که دولت بیشترین نقش در مخاطرات محیط زیست ایران داشته است. قالیباف و حسینی (۲۰۱۵) در تبیین مخاطرات ناشی از سیاست‌های ناکارآمد خودکفایی بر منابع آبی در ایران معتقدند که سیاست‌های خودکفایی ناکارآمد بوده است. یزدان دوست (۲۰۱۶) معتقد است که برنامه‌های توسعه ایران باعث فشار بر منابع آب شده است و ادامه روند کنونی می‌تواند فاجعه آفرین باشد. مدنی و همکاران (۲۰۱۶) از «ورشکستگی آبی^۲» برای توصیف مشکلات مدیریت آب و بحران آب در ایران استفاده کردند. اسلامی و رحیمی (۲۰۱۹) تأکید کردند که بحران آب به عنوان یکی از اولویت‌های اصلی کشور توجه کافی نمی‌شود و نبود برنامه مدون و کارکرد بخشی سازمان‌های مختلف در زمینه آب باعث بدتر شدن وضعیت منابع آبی کشور شده است. در همین زمینه، امیری و همکاران (۱۳۹۹)، بحران آب در ایران را متأثر از سیاست‌گذاری نامناسب دولت‌ها می‌دانند. مشیر پناهی و همکاران (۲۰۲۰)، با مقایسه دوره زمانی ۲۰۰۰-۱۹۸۶ تا ۲۰۱۶-۲۰۰۱، میزان ذخایر آبی حوضه‌های هیدرولوژیک ایران را بررسی کرده‌اند و نتایج آنان نشان می‌دهد علیرغم پایداری برخی متغیرهای طبیعی به دلیل مداخله‌های انسانی ذخایر آبی ایران کاهش یافته است. در همین زمینه، نتایج پژوهش طالبی صومعه‌سرای و همکاران (۲۰۲۱) نشان داد که برنامه‌های توسعه در ایران از انسجام کافی برای پایداری منابع آب برخوردار نیست. در جدیدترین پژوهش، اسماعیلی و

¹ - Lu

² - Water bankruptcy

هاشمی (۲۰۲۳) بیان کردند که مسائل محیط زیستی و آب و هوایی بر امنیت ملی و ایجاد تهدیدات ملی ایران تأثیر دارد.

در پژوهشهای مختلف به طور کلی به اهمیت سیاستگذاری و نقش سیاست دولتها در امنیت آبی یا تنش آبی و تهدید منابع زیستی تأکید شده است. اما در بررسی های انجام شده پژوهش مستقل و مدونی که در خصوص راهبرد و سیاست خودکفایی و تأثیر آن بر امنیت آبی ایران باشد، مشاهده نگردید. پژوهش حاضر گامی در این مسیر است که با بررسی اسناد و قوانین و سیرتکوین سیاست خودکفایی و تحلیل آنها و تأثیرگذاری آن بر امنیت آبی ایران انجام شده است.

مواد و روشها

این پژوهش از نظر ماهیت کاربردی و به روش توصیفی و تحلیلی و بررسی اسنادی انجام شده است. داده های مورد نیاز پژوهش از اسناد و قوانین بالادستی جمهوری اسلامی ایران نظیر قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، از شش قانون برنامه های پنج ساله توسعه ایران در دوره حاکمیت جمهوری اسلامی ایران و سیاستهای کلی نظام جمهوری اسلامی ایران اخذ شده است. در این تحقیق، ابتدا مفاد و مضامین مرتبط با سیاست خودکفایی و مفاهیم مرتبط با آن از متون و اسناد قانونی جمهوری اسلامی ایران استخراج گردید و سیر تکوین آنها مورد تحلیل و واکاوی قرار گرفت. سپس اثرات فضایی و تهدیدات امنیت آبی و امنیت محیط زیستی ناشی از اعمال سیاستها و قوانین خودکفایی در سرزمین ایران تحلیل شده است.

مبانی نظری پژوهش

در دهه های اخیر، امنیت آبی^۱ مورد توجه بسیاری از جوامع و دولتها و موضوع مورد مطالعه پژوهشگران مختلف قرار گرفته است و مبحثی میان رشته ای و در پیوند با سیاست، امنیت، توسعه و حکمرانی ارائه شده است. منابع محدود آب و دسترسی نابرابر جوامع و کشورها به منابع آب و رشد فزاینده تقاضا برای آب در عصر تغییرات آب و هوایی، رقابت بر سر این ماده حیاتی افزایش داده است. کمبود منابع آب و رقابت و تنش بر سر آن باعث شده است تا مسأله آب وارد مطالعات امنیتی شود و مفهوم امنیت آبی به اصطلاحی رایج در مطالعات آب و امنیت تبدیل شود.

امنیت آبی طیف گسترده ای از مسائل و خطرات در ارتباط با انسانها، محیط طبیعی و محیط انسان ساخت، اقتصاد و کنش و واکنش میان آنها را دربر می گیرد (Polaine et al, 2022: 205). توانایی یک ملت یا دولت برای حفاظت از دسترسی پایدار به آب کافی و سالم برای زیستن و حفظ معیشت، رفاه و توسعه اجتماعی و

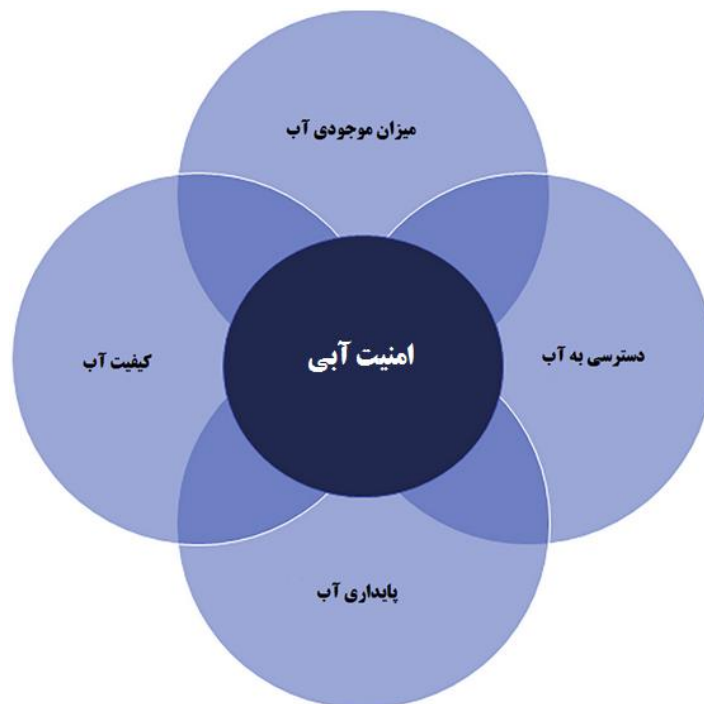
¹ - Water Security

اقتصادی و حفظ اکوسیستمها، معنای امنیت آبی است (Aboelnga, 2019). امنیت آبی مفهومی بیشتر از کمبود منابع فیزیکی آب است. همانطور که گری و سادوف، در تعریف امنیت آبی «در دسترس بودن کمیت و کیفیت قابل قبول آب برای سلامت، معیشت، اکوسیستم و تولید، همراه با سطح قابل قبولی از خطرات مرتبط با آب برای مردم، محیط زیست و اقتصاد» را بیان کرده‌اند (Grey & Sadoff, 2007: 545). از نظر شافر، امنیت آبی «ذخایر کافی آب در کمیت و کیفیت و اعمال کنترل و مدیریت آن به دلیل حیاتی بودن برای بقای زندگی، انجام فعالیتهای روزمره و برنامه‌های توسعه» است (Schafer, 2012: 20).

به نظر می‌رسد که در میان بنیادهای زیستی و امنیت محیط زیستی، عنصر آب و امنیت آبی نقش محوری دارد. در دهه‌های اخیر، در بسیاری از مناطق جهان، امنیت آبی ساکنان با تهدید مواجه است. بر اساس گزارش توسعه آب جهانی سازمان ملل، حدود ۲ میلیارد نفر در کشورهای جهان با تنش آبی زیاد زندگی می‌کنند و بیش از ۴ میلیارد نفر حداقل یک ماه در سال با کمبود آب مواجه هستند (UNESCO, 2019). چشم انداز نامناسب منابع آب سالم و دسترسی به آن باعث شده است تا امنیت آبی بر اساس آموزش آب، به محور و قلب برنامه بین‌المللی هیدرولوژیکی سازمان یونسکو تبدیل شود (UNESCO, 2021). به خطر افتادن امنیت آبی، سایر ابعاد امنیت را نیز به خطر می‌اندازد. مهاجرت و آوارگی یکی از ده‌ها پیامد تغییرات آب و هوایی و ناامنی آبی است (Warziniack, 2013). بسیاری از پژوهشگران، کاهش دسترسی به منابع آب را مستعد ایجاد تنش و درگیری‌های خشونت‌آمیز و آشوب‌های اجتماعی می‌دانند و خطوط شکاف و درگیری را چه در عرصه داخلی و چه در عرصه منطقه‌ای و بین‌المللی را عمیق‌تر می‌کند (Burke et al, 2009; Hsiang et al, 2013). بر این اساس، کمبود منابع آب در مناطق خشک خاورمیانه و شمال آفریقا و افزایش تقاضا و مصرف برای آب باعث شده است تا در این منطقه منابع آب اهمیت ژئوپلیتیکی، سیاسی و امنیتی پیدا کند و مسائل هیدروپلیتیک^۱ ظاهر شود (Selby, 2005: 329).

استرینگر و همکاران (2021) معتقدند که امنیت آبی و نقطه مقابل آن ناامنی آبی صرفاً مرتبط با میزان منابع آب نیست بلکه موضوعی چندوجهی و مرکب است. کمبود آب اغلب به دلیل عدم سهولت دسترسی به منابع آب تعیین می‌شود که به آن کمبود آب فیزیکی نیز می‌گویند. با این حال، کمبود همچنین می‌تواند ناشی از فقدان زیرساخت (کمبود آب اقتصادی)، کیفیت پایین آب (کمبود آب تمیز)، یا حفظ ناکافی بودن منابع آب در اکوسیستم‌ها (کمبود آب محیطی) باشد (Stringer et al, 2021: 856). بنابراین امنیت آبی برآیند مولفه‌های میزان منابع آب موجود، دسترسی به آب، کیفیت آب و پایداری آب است که احساس امنیت آبی را بین مردم یا جامعه به وجود می‌آورد (شکل ۴).

¹ - Hydropolitics

شکل ۱: مدل امنیت آبی

(Stringer et al, 2021: 856)

حال اگر میزان منابع آب، در دسترس بودن و کیفیت منابع آب به میزان قابل توجهی کاهش یابد و در نوسان باشد، احساس ناامنی آبی به وجود می آید. در کنار متغیر بارش و تغییرات آب و هوایی، امنیت آبی در پیوند نزدیک با حکمرانی و مدیریت آبی در هر کشور است. اگرچه آب و هوا و میزان بارش نقش بسیار موثری در منابع آبی هر کشور دارد، اما مدیریت تقاضا، بهینه سازی عرضه، تطبیق با شرایط اقلیمی کشور، سازگاری با کم آبی و آماده بودن و برنامه داشتن و تاب آوری در برابر تغییرات آب و هوایی و خشکسالی ها کاملاً موضوع و مسأله مرتبط با کیفیت حکمرانی و مدیریتی آب است. بنابراین، سازگاری و تناسب برنامه های عمرانی و توسعه کشور با توان محیطی و آبی یک اصل اساسی در کشورداری و حکمرانی است. بر همین اساس است دستیابی به امنیت آبی در هر کشور کمتر یک موضوع و مسأله زیست محیطی است. امنیت آبی بیشتر یک موضوع و مسأله حاکمیتی و مدیریتی است که نیازمند اراده سیاسی، تصمیم سازی و سیاستگذاری درست متناسب با ظرفیت و منابع آب و رهبری یکپارچه و منسجم آب در فرایند توسعه است.

امنیت آبی اگرچه مفهومی پیوسته با مسائل و رخدادهای آب و هوایی و محلی است، اما سهم مسائل ملی، کیفیت حکمرانی و کشورداری نقش موثری در آن دارد و در پیوند نزدیک با سیاستگذاری و نحوه و میزان استفاده از منابع زیستی در داخل مرزهای ملی است. راهبرد اقتصادی و توانهای محیطی کشور و سیاست تأمین نیازهای کشور به خصوص نیازهای غذایی از بازارهای جهانی یا داخلی در میزان حفاظت و پایداری محیط زیست نقش موثری دارد.

دولتها و کشورهایی که شرکای بین‌الملل و مناسبات بین‌المللی کمتری دارند و در گروه‌بندی‌های اقتصادی سهم و نقش موثری ندارند و در نتیجه در شبکه بازرگانی و تجارت جهانی فعال نیستند، نظام‌های بسته‌تری دارند و اگر به لحاظ سیاسی و ایدئولوژی سیاسی با نظام بین‌الملل سرمایه‌داری در تقابل و تخاصم باشند، خوداتکایی و خودکفایی معنا و مفهوم جدی‌تری برای آنها دارد. راهبرد خودکفایی راهبرد اتکا به خود و نگاه به درون است. در حقیقت، در ذات و نهاد خودکفایی، نوعی جدایی و انزواگرایی خودانگیخته مستتر است. در دهه‌های اخیر این نگرش در جمهوری اسلامی ایران مورد توجه رهبران سیاسی بوده و بر دامنه موضوعی آن افزوده شده است. مفهومی که بیشتر بر لزوم بی‌نیازی به خارج از کشور، تولید کالاها و محصولات اساسی مورد نیاز در داخل و جلوگیری از نفوذ و تسلط بیگانگان در تأمین مایحتاج ضروری کشور تأکید دارد.

یافته‌های تحقیق

سیاست و راهبرد خودکفایی در اسناد و قوانین بالادستی جمهوری اسلامی ایران

پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ که با شعار اصلی «استقلال، آزادی و جمهوری اسلامی» همراه بود تا حدود زیادی رویکردها و خط‌مشی‌های کلی نظام جمهوری اسلامی ایران را در سالها و دهه‌های بعد مشخص کرد (Tafreshi, & Shafqat, 2017: 52). ماهیت ضد استکباری و ضد امریکایی انقلاب و ایدئولوژی سیاسی جمهوری اسلامی ایران و مقابله با بسیاری از ارزشهای غربی و برخی ساختارهای نظام بین‌الملل که گمان می‌رفت در راستای تأمین منافع غرب ایجاد شده است، و رویکرد تقابلی قدرتهای غربی با جمهوری اسلامی، حکومت ایران را در موضع بی‌اعتمادی گسترده در برابر بازیگران و نهادهای عمده بین‌المللی قرار داد. بر این اساس، مفهوم خاصی از استقلال در بُعد سیاسی و اقتصادی در نزد رهبران و نهادهای جمهوری اسلامی شکل گرفت که در مقایسه با پیش از آن کاملاً متفاوت و حتی متضاد بود. به گونه‌ای که در نگرش و سیاستهای نگاه به درون، مشارکت حداقلی در عرصه‌های رسمی بین‌المللی و منطقه‌ای، حداکثر تأمین نیازها از داخل کشور، خوداتکایی، حمایت از تولید داخلی، تأمین امنیت غذایی، سیاست کشاورزی-مبنا به عنوان محور توسعه و اشتغال در کشور تبلور یافت. این مفاهیم در ذیل مفهومی کلان‌تر با نام خودکفایی قرار داشت که از سالهای نخست پیروزی انقلاب اسلامی محور بسیاری از سیاستگذاری‌ها و

نگرش حکمرانی در کشور بود. بر همین اساس، مفهوم سیاست خودکفایی و استقلال اقتصادی و نظامی در اصل سوم قانون اساسی که تأکید بر «تأمین خودکفایی در صنعت و کشاورزی و امور نظامی» داشت (اصل سوم بند ۱۳) و اصل چهل و سوم قانون اساسی که «برای تأمین استقلال اقتصادی بر افزایش تولیدات کشاورزی، دامی و صنعتی که نیازهای عمومی را تأمین کند و کشور را به مرحله خودکفایی برساند و از وابستگی برهاند» (اصل چهل و سوم بند ۹) انعکاس یافت (The Constitution of the Islamic Republic of Iran, 1979, 1989).

در همان سالهای نخست پیروزی انقلاب اسلامی، «خودکفایی» و «خوداتکایی» و «ما می‌توانیم» با تأکید بر ظرفیتهای و توان داخلی همواره یکی از کلید واژه‌های مقامات جمهوری اسلامی ایران بود. فعالیت جهاد سازندگی و با محوریت شعار محرومیت‌زدایی و افزایش تولیدات کشاورزی و عمران روستایی در چارچوب همین گفتمان طراحی و عملیاتی شد. قانون برنامه پنج ساله اول توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۶۸-۱۳۷۳) که پس از کش و قوسهای زیاد و پس از گذشت بیش از یک دهه از پیروزی انقلاب اسلامی در بهمن ماه ۱۳۶۸ تصویب شد، یکی از اهداف مهم آن وعده خودکفایی در محصولات استراتژیک کشاورزی بود. منظور از محصولات استراتژیک کشاورزی گندم، جو، برنج، ذرت، دانه‌های روغنی، پنبه و دیگر الیاف گیاهی، چغندر قند و نیشکر بود (قانون برنامه اول، هدفهای کلی بند ۴) (The Islamic Consultative Assembly, 1989).

با شروع دولت سازندگی و تلاش برای رشد و رونق اقتصادی، سرعت بهره‌گیری از توان و ظرفیتهای منابع زیستی و طبیعی سرزمین ایران بیشتر شد. طرحهای بزرگ سدسازی به عنوان نماد توسعه ایران مورد توجه قرار گرفت و در ذیل اندیشه خصوصی‌سازی و رشد تولید که نوعی از اندیشه اقتصادی نئولیبرالیسم را نمایان می‌کرد، بهره‌برداری و استحصال منابع آب برای رشد و توسعه کشاورزی و صنایع بیش از پیش مورد توجه قرار گرفت. در همین زمان، اندیشه خودکفایی در قانون برنامه پنج ساله دوم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۴-۱۳۷۸) نیز ادامه یافت و در آن تأکید شد که «تأمین مواد غذایی و فرآورده‌های دامی مورد نیاز کشور در سال پایان برنامه حتی‌الامکان به خودکفایی برسد» (قانون برنامه دوم، بند ب تبصره ۷۵) (The Islamic Consultative Assembly, 1994).

گرچه در قانون برنامه پنج ساله سوم (۱۳۷۹-۱۳۸۳) توسعه اصطلاح خودکفایی و خوداتکایی در متن قانون برنامه ذکر نشد، اما همچنان اهداف خودکفایی که بر «افزایش کمی و کیفی محصولات کشاورزی و آبریان با هدف تأمین امنیت غذایی» (بند او ماده ۱۰۹) تأکید داشت جز اصول برنامه بود. در راستای این هدف-گذاری، در ذیل ماده ۱۰۹ دولت مکلف به «افزایش بهره‌وری از آب و افزایش سطح زیر کشت آبی، ساخت

سدهای کوچک متعدد، ساخت سدهای بزرگ مخزنی، تنظیم مسیر عبور آب با احداث تونل‌های انحرافی و شبکه توزیع مناسب و ایستگاه‌های پمپاژ» شد (بند ب ماده ۱۰۹) (The Islamic Consultative Assembly, 2000).

با ابلاغ سند چشم انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴ در سال ۱۳۸۲ و بلافاصله ابلاغ سیاست‌های کلی نظام در دوره سند چشم انداز ایران در افق ۱۴۰۴ از سوی رهبر جمهوری اسلامی ایران، که در آن بر تأمین امنیت غذایی کشور با تأکید بر خودکفایی نسبی در تولید محصولات کشاورزی تأکید شده بود، سیاست خودکفایی از دهه ۱۳۸۰ وارد مرحله جدی تری از سطح سیاست‌گذاری و اجرا شد (The Islamic Consultative Assembly, 2003).

طبیعی بود که تصویب قانون برنامه پنج ساله چهارم توسعه جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۳۸۵ و پس از ابلاغ سند چشم انداز، بار دیگر بر سیاست خودکفایی تأکید موکد شود. بر همین اساس، در ماده ۱۸ این قانون آمد که «دولت مکلف به توسعه بخش کشاورزی با محوریت خودکفایی در تولیدات محصولات اساسی کشاورزی و تأمین امنیت غذایی است» (قانون برنامه پنج ساله چهارم توسعه جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۵: ماده ۱۸). این هدف در قانون برنامه پنجم نیز ادامه یافت (قانون برنامه پنجم، ماده ۱۴۳) (The Islamic Consultative Assembly, 2004).

هم پوشانی بخش زیادی از دو دوره برنامه پنج ساله توسعه چهارم و پنجم با دوره دولتهای نهم و دهم یعنی ریاست جمهوری محمود احمدی نژاد (دولت مهرورزی) و گفتمان سیاسی این دولت و در ذیل سیاست خودکفایی زمینه را برای اجرای برنامه‌های تسهیل‌گیری توسعه کشاورزی، بهره برداری بیشتر از منابع آب، حفر بیشتر چاه‌های عمیق و نیمه عمیق و حتی غیر مجاز، کلنگ زنی و افتتاح طرح‌های آب بندها، سدهای بزرگ و متوسط مخزنی و انتقال آب بین حوضه‌ای فراهم کرد. در همین زمان بود که بر اساس پیشنهاد دولت و تصویب قانون ماده واحده تعیین تکلیف چاه‌های آب فاقد پروانه بهره‌برداری در مجلس شورای اسلامی (۱۳۸۹)، وزارت نیرو موظف شد «ضمن اطلاع‌رسانی فراگیر و مؤثر به ذی‌نفعان، طی دو سال تمام پس از ابلاغ این قانون، برای کلیه چاه‌های آب کشاورزی فعال فاقد پروانه واقع در کلیه دشتهای کشور که قبل از پایان سال ۱۳۸۵ حفر و توسط وزارت نیرو و دستگاه‌های تابعه استانی شناسایی شده‌اند، پروانه بهره‌برداری صادر نماید» (The Islamic Consultative Assembly, 2010). در حقیقت، قانون تعیین تکلیف چاه‌های فاقد پروانه مصوب سال ۱۳۸۹ کمک به کشاورزان و چشم پوشی از تخلف در راستای حمایت از سیاست خودکفایی کشاورزی بود. به طور کلی، رویکرد دولت نهم و دهم در مواجهه با منابع زیستی کشور و حفر بی‌رویه چاه‌های عمیق و نیمه عمیق در این دوره موجب فشار زیاد بر آبخوانها و منابع آب جاری کشور شد

و موجب افزایش تنش آبی در سالهای بعد در ایران شد و امنیت آبی و محیط زیست ایران را با تهدید بیشتر مواجه کرد.

از آغاز دهه ۱۳۸۰ و پس از آن، مناقشه غرب با جمهوری اسلامی ایران در مسأله پرونده هسته ای ایران و پیامدهای آن موجب شد تا ایران راهبرد خودکفایی را بیش از پیش سرلوحه کار خود قرار دهد. تشدید بحران در پرونده هسته ای ایران و رودررویی بیشتر قدرتهای غربی با جمهوری اسلامی ایران در سالهای پایانی دولت محمود احمدی نژاد، ایران را با تحریمهای بی سابقه و گسترده ای مواجه کرد. تحریمهای گسترده بین-المللی در سالهای ۱۳۸۹ تا خرداد ۱۳۹۲ و فشار مضاعف تحریمی ایالات متحده امریکا بر علیه ایران موجب شد تا احتمال آسیب پذیری ایران بیش از گذشته بالا رود. بر همین اساس بود که رهبر جمهوری اسلامی ایران در بهمن ماه ۱۳۹۲ سیاستهای کلی اقتصاد مقاومتی (۱۳۹۲) را ابلاغ کند. سیاستی که بیانگر نگاه به درون و اتکای به داخل و بهره برداری بیشتر از توان محیطی و طبیعی ایران برای تولید بیشتر و پاسخگویی به نیازهای فزاینده جمعیت ایران به ویژه در تولید نهاده ها و کالاهای اساسی بود. گرچه این سیاست در شرایط ضرورت سیاسی و فضای تحریم و به نوعی محاصره اقتصادی ایران اتخاذ شد و نوعی راهبرد برای کاهش آسیب پذیری ایران بود، اما در عمل و به تدریج می توانست موجب فشار بیشتر بر منابع زیستی و محیطی و منابع آب ایران باشد.

سیاست پایدار و مداوم خط مشی امنیت غذایی و خودکفایی در قانون برنامه پنج ساله ششم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۰-۱۳۹۶) بار دیگر مورد توجه قرار گرفت و حتی به صورت دقیق تر هدف از آن را به عدد و رقم مشخص کرد. «دولت موظف است در جهت تأمین امنیت غذایی و نیل به خودکفایی در محصولات اساسی زراعی، دامی و آبی به میزان ۹۵ درصد در پایان اجرای قانون برنامه اقدام کند» (قانون برنامه ششم، ماده ۳۱) (The Islamic Consultative Assembly, 2016).

در جدول ۱ قوانین و اسناد بالادستی جمهوری اسلامی و مفاد مرتبط با سیاست خودکفایی در آنها آمده است که نشان می دهد استمرار این سیاست جزء ماهیت و اهداف بلند نظام جمهوری اسلامی ایران بوده است.

جدول ۱: قوانین و اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران و مفاد سیاست خودکفایی در آنها

قوانین و اسناد بالادستی کشور	مفاد مرتبط با سیاست خودکفایی
قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (مصوب ۱۳۵۸ و اصلاحات آن ۱۳۶۸)	تأمین خودکفایی در صنعت و کشاورزی و امور نظامی (اصل سوم بند ۱۳).
نیازهای عمومی را تأمین کند و کشور را به مرحله خودکفایی برساند و از وابستگی برهاند (اصل چهل و سوم بند ۹).	برای تأمین استقلال اقتصادی تأکید بر افزایش تولیدات کشاورزی، دامی و صنعتی که نیازهای عمومی را تأمین کند و کشور را به مرحله خودکفایی برساند و از وابستگی برهاند (اصل چهل و سوم بند ۹).
قانون برنامه اول توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۳۸)	ایجاد رشد اقتصادی در جهت افزایش تولید سرانه، اشتغال مولد و کاهش وابستگی اقتصادی با تأکید بر خودکفایی محصولات استراتژیک کشاورزی (هدفهای کلی بند ۴).

نیل به خودکفایی نسبی جامعه، کاربرد کشت مکانیزه در زمینه فرآورده‌های استراتژیک کشاورزی نظیر دانه‌های روغنی، پنبه و دیگر الیاف گیاهی، چغندر قند، نیشکر و غلات را الزامی می‌کند (تصویر کلان برنامه، بند ۶).

قانون برنامه دوم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۳)
در تأمین مواد غذایی و فرآورده‌های دامی مورد نیاز کشور در سال پایان برنامه حتی‌الامکان به خودکفایی برسد (بند ب تبصره ۷۵).

قانون برنامه سوم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۹)
افزایش بهره‌وری از آب و افزایش سطح زیر کشت آبی. دولت مکلف است از طرق گوناگون و ممکن زیر با اولویت دادن نسبت به پروژه‌های دیگر استحصال آب اقدام کند. ساخت سدهای کوچک متعدد، ساخت سدهای بزرگ مخزنی، تنظیم مسیر عبور آب با احداث تونل‌های انحرافی و شبکه توزیع مناسب و ایستگاه‌های پمپاژ (بند ب ماده ۱۰۹). افزایش کمی و کیفی محصولات کشاورزی و آبیان با هدف تأمین امنیت غذایی (بند ماده ۱۰۹).

سند چشم انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴ (ابلاغ ۱۳۸۲)
برخوردار از رفاه و امنیت غذایی (بند ۴)

سیاست‌های کلی نظام در دوره سند چشم انداز ایران در افق ۱۴۰۴ (۳۲) (ابلاغ ۱۳۸۲)
تأمین امنیت غذایی کشور با تأکید بر خودکفایی نسبی در تولید محصولات کشاورزی (بند ۳۲)

قانون برنامه چهارم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۵)
قانون برنامه پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۹)
دولت مکلف به توسعه بخش کشاورزی با محوریت خودکفایی در تولیدات محصولات اساسی کشاورزی و تأمین امنیت غذایی است (ماده ۱۸).
به منظور حفظ ظرفیت تولید و نیل به خودکفایی در تولید محصولات اساسی کشاورزی و دامی ... گسترش کشاورزی ... فراهم نمودن زیرساخت‌های امنیت غذایی (ماده ۱۴۳)

قانون تعیین تکلیف چاه‌های آب فاقد پروانه بهره برداری (ماده واحده، ۱۳۸۹).
وزارت نیرو موظف است پس از ابلاغ این قانون طی دو سال، برای تمام چاه‌های آب کشاورزی فعال فاقد پروانه در دشتهای کشور که قبل از پایان سال ۱۳۸۵ حفر شده، پروانه بهره برداری صادر نماید.

سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی (۱۳۹۲)
افزایش تولید داخلی نهاده‌ها و کالاهای اساسی (بویژه در اقلام وارداتی)، و اولویت دادن به تولید محصولات و خدمات راهبردی ... با هدف کاهش وابستگی به خارج (بند ۶)
تأمین امنیت غذایی ... و ایجاد ذخایر راهبردی با تأکید بر افزایش کمی و کیفی تولید (بند ۷)

قانون برنامه ششم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۶)
دولت موظف است در جهت تأمین امنیت غذایی و نیل به خودکفایی در محصولات اساسی زراعی، دامی و آبی به میزان ۹۵ درصد در پایان اجرای قانون برنامه اقدام کند (ماده ۳۱).

ناپایداری منابع آب در ذیل راهبرد خودکفایی

یکی از پیامدهای اصرار بر راهبرد خودکفایی در محصولات کشاورزی، سیاست‌های حمایتی برای دسترسی آسان و ارزان مردم به منابع آب برای کشاورزی بوده است که در فلات مرکزی ایران به صورت حفر بی رویه

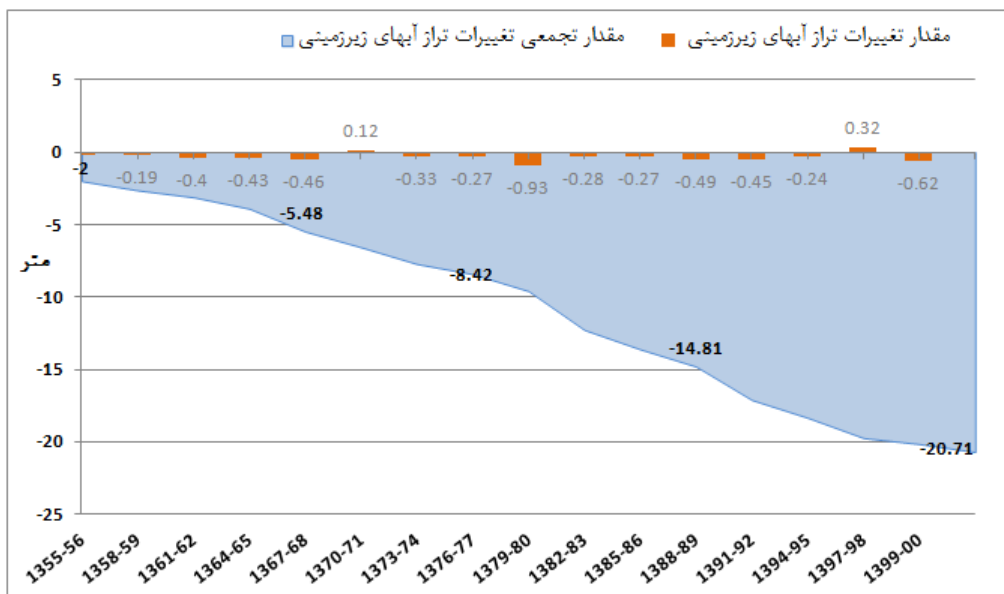
چاه های عمیق و نیمه عمیق خودنمایی کرده است. بر اساس سالنامه های آماری آب کشور که وزارت نیرو منتشر می کند، در پیش از انقلاب در سال آبی ۱۳۵۴-۱۳۵۵، تعداد ۱۶ هزار چاه عمیق و ۴۲ هزار چاه نیمه عمیق در کشور وجود داشت (Ministry of Energy, 2017). با گذشت یک دهه از پیروزی انقلاب اسلامی و در زیر لوای سیاستهای جهاد سازندگی کمک به محرومان و رشد کشاورزی، تعداد چاه های عمیق به ۶۳ هزار حلقه و تعداد چاه های نیمه عمیق به بیش از ۱۵۸ هزار حلقه در سال آبی ۱۳۶۷-۱۳۶۸ رسید. یعنی به ترتیب، ۲۷۵ درصد و ۲۷۸ درصد رشد نسبت به آمار قبل از انقلاب اسلامی نشان می دهد. این روند در دولت سازندگی نیز ادامه یافت و به بیش از ۱۰۰ هزار چاه عمیق و ۲۷۰ هزار چاه نیمه عمیق در سال آبی ۱۳۷۴-۱۳۷۵ رسید (Ministry of Energy, 2017). سیاستهای خصوصی سازی و سیاست خودکفایی تأمین مواد غذایی و فراورده های دامی در قانون برنامه دوم توسعه در ایجاد این وضعیت تأثیر مستقیمی داشت (قانون برنامه دوم توسعه، ۱۳۷۳: تبصره ۷۵، بند ب). شیب افزایش روند حفر چاه های آب در سالهای دولت اصلاحات ملایم بود تا اینکه با شعارها و سیاستهای خودکفایی و تأمین امنیت غذایی درونزا و جشن خودکفایی گندم در دولت نهم و دهم (دولت احمدی نژاد) موجب جهش بسیار زیاد حفر چاه های عمیق و نیمه عمیق در دشتهای ایران شد. به شکلی که آمار سال آغازین و پایانی دولت نهم و دهم تفاوت بسیار معناداری را نشان می دهد. حفر بیش از ۷۴ هزار چاه عمیق و بیش از ۲۵۶ هزار چاه نیمه عمیق بیانگر برابری تقریبی با تمام چاه های حفر شده عمیق و نیمه عمیق ایران تا قبل از سال ۱۳۷۵ بود (Ministry of Energy, 2017). ۶۰ درصد رشد در چاه های عمیق و حدود ۷۹ درصد رشد در چاه های نیمه عمیق در دولت احمدی نژاد شوک عظیمی به منابع آبی ایران وارد کرد و زمینه ساز بحران ذخایر آبی ایران در سالهای بعد شد. صدور پروانه بهره برداری برای چاه های غیر مجاز در پی تصویب قانون تعیین تکلیف چاه های فاقد پروانه ضربه مهلکی بر پیکره ذخایر و منابع آبی ایران بود. ریشه این وضعیت علاوه بر گفتمان حاکم بر دولت وقت، مفاد قانون توسعه برنامه چهارم که فصل اول آن بر رشد سریع اقتصادی تأکید داشت و ماده ۱۸ آن دولت را مکلف به توسعه بخش کشاورزی با محوریت خودکفایی در تولیدات محصولات اساسی کشاورزی و تأمین امنیت غذایی کرده بود، تأثیر مستقیمی داشت (قانون برنامه چهارم توسعه، ۱۳۸۳). این نگرش در ماده ۱۴۳ برنامه پنجم توسعه (۱۳۹۰-۱۳۹۴) نیز تأکید شده بود (قانون برنامه پنجم توسعه، ۱۳۸۹). بر اساس آخرین آمار رسمی، تعداد چاه های عمیق ۲۱۰ هزار و تعداد چاه های نیمه عمیق قریب ۶۰۰ هزار در سال آبی ۱۳۹۵-۱۳۹۶ بوده است (Ministry of Energy, 2017). در سالهای اخیر، سیاست ادامه دار خودکفایی در محصولات اساسی زراعی و دامی و تأمین امنیت غذایی کشور که دولت را مکلف کرده بود در پایان اجرای قانون برنامه ششم توسعه میزان آنها را به ۹۵ درصد برساند، زمینه را برای حفر چاه های بیشتر و فشار بر منابع آب را

افزایش داد (قانون برنامه ششم توسعه، ۱۳۹۴: ماده ۳۱). این موارد شامل چاه‌های مجاز و ثبتي وزارت نیرو است. اگر آمار چاه‌های غير مجاز نیز اضافه شود که منابع غير رسمي تعداد آنها را برابر با کل چاه‌های مجاز می‌دانند، عمق فاجعه را بیشتر نمایان می‌گردد.

آشکار است که زندگی و معیشت و تمدن در فلات ایران و پهنه سرزمینی وسیع ایران اتکای بسیار زیادی به منابع آبهای زیرزمینی داشته و دارد. بر اساس گزارش سازمان نقشه برداری کشور در اطلس آب ایران، عمده منابع آب زیرزمینی ایران در ۷۹۰ پهنه رسوبی که به نام آبخوان آبرفتی شناخته می‌شوند، ذخیره شده است. آبهای زیرزمینی کشور توسط ۱۷۰ هزار دهنه چشمه، ۴۱ هزار رشته قنات و بیش از ۸۰۰ هزار حلقه چاه برداشت می‌شود (National Cartographic Center of Iran, 2021: 38). در حالی که چشمه و قنات به صورت خودتنظیمی و طبیعی و بدون فشار بر آبخوانها و متناسب با آبهای تجدید شده عمل می‌کند، سازوکار چاه، ناهماهنگ با طبیعت است و چاه‌های برقی و موتوری بدون ملاحظه مقدار آبهای تجدید شده و با زور و نیروی غير طبیعی آبخوانها را تخلیه می‌کند. گسترش بی‌رویه حفر چاه در ایران باعث شده است تا در زمان حاضر ۷۶ درصد (۴۶ میلیارد مترمکعب) از تخلیه منابع آب زیرزمینی کشور از طریق چاه صورت گیرد. در حالی که چشمه‌ها ۱۰ و قنات‌ها ۴ میلیارد متر مکعب آب استحصال می‌کنند (National Cartographic Center of Iran, 2021: 39-40).

برای سده‌های متمادی نیازهای آبی ایرانیان تا حدود بسیار زیادی از طریق چشمه و قنات تأمین می‌شد و بر همین اساس تا دوره اخیر به رغم اینکه ایران کشور خشک و نیمه خشک است مشکل ناامنی آبی نداشته است. تهدید منابع آب و ناامنی آبی محصول دنیای جدید و مدرنیته است که در ذیل تقاضا فزاینده رخ داده و یکی از عوامل اصلی آن اختراع و گسترش چاه‌های عمیق و نیمه عمیق بوده است. گرچه رشد طبیعی جمعیت موجب افزایش تقاضا برای آب در ایران شده است، اما راهبرد خودکفایی در تشدید تقاضا برای آب و حفر چاه‌های بی‌رویه نقش مستقیم و موثری داشته است.

در سه دهه اخیر، کاهش تراز سطح آب زیرزمینی دشتهای کشور در اثر اضافه برداشت از آبخوانها در دوره اعمال سیاستهای خودکفایی در ایران مشهود و به سرعت تشدید شده است. به صورت میانگین، در حالی که مقدار کسری تجمعی تغییرات تراز آب در ابتدای انقلاب اسلامی در کمتر از سه متر بوده است در اواخر دهه ۱۳۸۰ به بیشتر از منفی ۱۲ متر و در سال آبی ۱۳۹۹-۱۴۰۰ به نزدیک منفی ۲۱ متر رسیده است (Ministry of Energy, 2023) (شکل ۲).

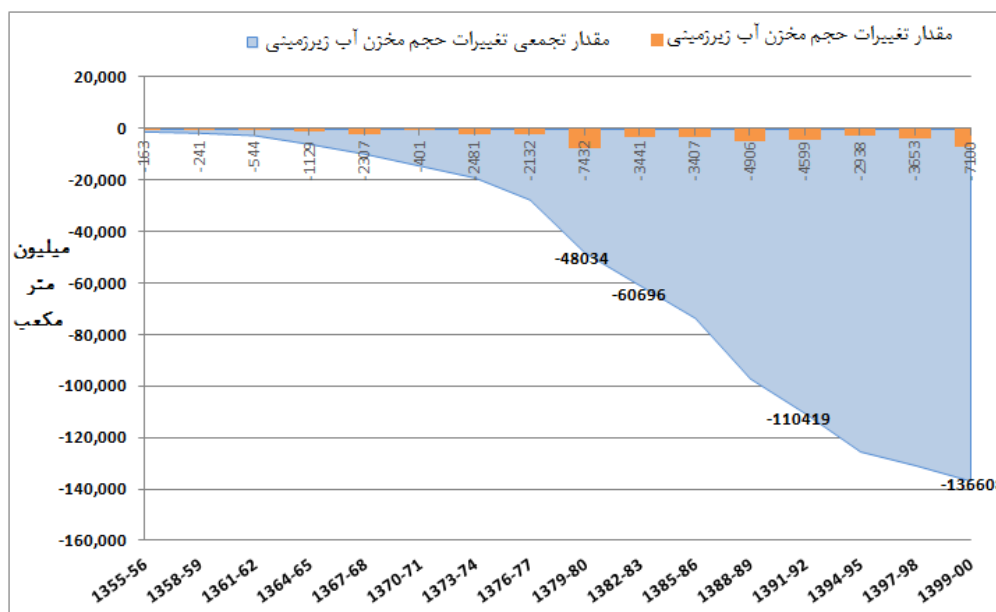

شکل ۲: سری زمانی تغییرات تراز آبهای زیرزمینی در دشتهای ایران

(طراحی از نگارنده بر اساس داده های وزارت نیرو، شرکت مدیریت منابع آب ایران، ۱۴۰۲)

(Resource: Ministry of Energy: Iran Water Resources Management Company, 2023)

استانهای تهران، قم، مرکزی، همدان، اصفهان، فارس، کرمان و خراسان رضوی بیشترین کسری تجمعی آبخوانها داشته اند (National Cartographic Center of the Islamic Republic of Iran, 2021: 41). شکل و نمودار ۳ وضعیت بحرانی و بغرنج منابع آب زیرزمینی ایران را بهتر نشان می دهد. هیچ تناسبی میان مقدار آب تجدید شونده سالانه با میزان برداشت و مصرف کشور وجود ندارد. از آغاز دهه ۱۳۷۰ و در سه دهه اخیر شیب تند برداشت بی رویه و اضافه برداشت از آبخوانها مشاهده می شود. به صورت تجمعی از برداشت ۱۴ میلیارد مکعب آب در سال آبی ۱۳۷۰-۷۱ به نزدیک ۱۳۷ میلیارد مکعب آب در سال آبی ۱۳۹۹-۱۴۰۰ رسیده است در این دوره زمانی تقریباً هر سال بین ۲ تا ۷ میلیارد متر مکعب اضافه برداشت آب از مخازن صورت گرفته است (Ministry of Energy, 2023). این شاخص بیانگر آن است که آبهای ورودی و تجدید کننده ایران جوابگوی افزایش تقاضا و این میزان افزایش برداشت نبوده است و بیلان عمومی آب کشور، منفی شده و در مسیر خطرناک و جبران ناپذیری قرار گرفته است.

شکل ۳: سری زمانی تغییرات حجم مخازن آبهای زیرزمینی در دشتهای ایران

(طراحی از نگارنده بر اساس داده های وزارت نیرو، شرکت مدیریت منابع آب ایران، ۱۴۰۲)

(Source: Ministry of Energy: Iran Water Resources Management Company, 2023)

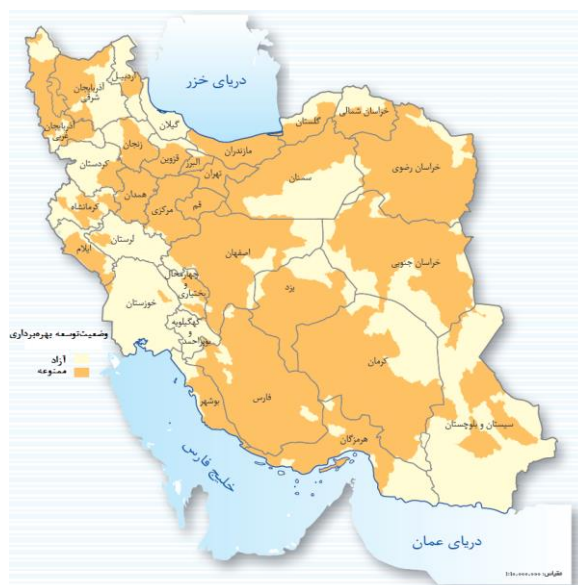
حفر بی رویه چاه و اضافه برداشت از آبخانههای کشور فقط منحصر به حوزه کشاورزی نبوده و آرمان و شعار خودکفایی در بخش صنعت و به ویژه صنعت آهن و فولاد، صنایع سیمان و صنایع ساختمانی کاشی و سرامیک و فراوری سنگ، سفال و آجر، فشار بر منابع آب در دشتهای فلات مرکزی ایران گسترش داده است. شهرستانها و دشتهای اصفهان، کاشان، یزد، اردکان، میبد، سیرجان، کرمان، نیشابور و اراک که در کم آب ترین و خشک ترین نواحی کشور استقرار یافته اند به عنوان قطبهای صنایع آب بر آهن و فولاد، کاشی و سرامیک و سنگ ایران هستند. علاوه بر کارخانه های متعدد بزرگ آهن و فولاد در استان کرمان، استقرار صنایع آب بر کارخانجات مس (مجتمع مس سرچشمه، مس میدوک، مس خاتون آباد و مس باهنر) در استان خشک و کم آب کرمان چالشهای آبی استان کرمان را افزایش داده است. در میان صنایع فلزات و آلیاژها، صنایع مس و فولاد پس از صنعت طلا بیشترین میزان مصرف آب دارند. برای تولید هر تن فلز مس حدود ۲۰۰ هزار لیتر آب و برای تولید هر تن فولاد، ۲۵ هزار لیتر آب مورد نیاز است. در بخش صنایع آهن و فولاد، بیشترین میزان مصرف آب در بخشهای تولید آهن اسفنجی و تولید فولاد خام است. میزان مصرف آب برای تولید هر تن سیمان معمولی یا پرتلند حدود ۲۶۰۰ لیتر آب و برای هر متر مربع سرامیک حدود ۱۵ لیتر آب مورد نیاز است (Islamic Parliament Research Center of The Islamic Republic Of Iran, 2019).

گرچه سهم صنعت از مصرف آب کشور اندک است و در مقایسه با سهم مصرف کشاورزی و مصرف شهری و روستایی ناچیز جلوه می‌کند، اما استقرار صنایع آب‌بر در خشک‌ترین مناطق کشور فشار بر منابع آب این نواحی افزایش داده و تنشهای آبی را بالا برده است. مکان‌یابی نامناسب صنایع آب‌بر و توسعه و گسترش آنها در کنار نیاز فزاینده آبی در بخش خشک فلات مرکزی ایران، از عوامل مهم در زمینه سازی تنش آبی در ایران شده است. به نظر می‌رسد نگاه امنیتی و نگرش نگران و بی اعتماد ایران نسبت تهدیدات منطقه‌ای و بین-المللی در استقرار و مکان‌یابی صنایع مادر در بخش خشک فلات مرکزی ایران و دور از مرزها بی‌تأثیر نبوده است. سیاست خودکفایی در امتداد نگاه امنیتی جمهوری اسلامی ایران بوده است و استقرار و توسعه صنایع در حمایت از سیاست خودکفایی و به دور از ملاحظات محیطی زیستی رخ داده است.

ناپایداری منابع آب رودخانه زاینده رود به عنوان تأمین‌کننده بخش عمده آب مورد نیاز مجتمع صنایع ذوب آهن و فولاد مبارکه و تنشهای انتقال آب بین حوزه‌ای از چهارمحال و بختیاری به فلات مرکزی ایران (استان اصفهان و یزد)، آینده نامطمئنی در پایداری منابع آب مورد نیاز صنایع ایران ترسیم می‌کند. تقاضای فزاینده برای آب و کمبود آب باعث شده تا نوعی رقابت و تنش برای دسترسی به منابع آب در دشتهای خشک فلات مرکزی بین بخش شهری، کشاورزی و صنعت شکل گیرد که این مسأله در اصفهان، یزد، کرمان و سیرجان نمایان‌تر است و بخش صنعت به دلیل قدرت اقتصادی و حمایتی توانسته است دست بالا داشته باشد. این مسأله می‌تواند زمینه ساز بروز مسائل جدید اجتماعی و عامل ناامنی در این نواحی گردد.

به طور کلی، اهداف راهبرد خودکفایی در محصولات اساسی کشور و توسعه صنایع آب‌بر با ظرفیت واقعی محیطی و منابع آب خصوصاً منابع آب زیرزمینی کشور تناسب ندارد و سازگار نیست. به دیگر سخن، آرمان خودکفایی با میزان منابع پایه آبی و حتی خاک و فناوری کشور همخوانی ندارد. گرچه عوامل مختلفی در تهدید منابع آبی ایران نقش دارند، اما حتماً سهم سیاستهای توسعه‌ای خودکفایی در ایجاد این وضعیت بسیار قابل توجه است. حاصل اعمال راهبرد خودکفایی و مدیریت ناکارآمد منابع آب در بیش از سه دهه اخیر موجب شده است تا بسیاری از دشتهای ایران جزء دسته دشتهای ممنوعه برای بهره‌برداری‌های جدید آبی باشد. به جزء جلگه خوزستان و گیلان، سایر مناطق مجاز و آزاد برای بهره‌برداریهای جدید آبی عمدتاً رشته کوه‌ها و ارتفاعات صعب‌العبور و یا کویرها و شوره‌زارهای مرکزی ایران است (شکل ۴).

شکل ۴: نقشه محدوده های آزاد و ممنوعه برای توسعه بهره برداری از منابع آبهای زیرزمینی

(Source: National Cartographic Center of Iran, 2021: 64)

در مجموع، در کنار تغییرات آب و هوایی و افزایش نیازهای آبی در پی رشد طبیعی جمعیت، اعمال راهبرد خودکفایی به ویژه در محصولات اساسی کشاورزی و گسترش صنایع آب‌بر نقش موثری در افزایش مصرف و برداشت مازاد از آبخوانها ایران داشته است. کسری شدید و تهی شدن آبخوانها، فرونشست زمین، کاهش کیفیت آب، تهدید اکوسیستم و محیط زیست باعث شده است تا امنیت آبی بسیاری از نواحی ایران تهدید شود که افزایش این روند پیامدهای بیشمار اجتماعی، اقتصادی و امنیتی دارد.

بحث و نتیجه‌گیری

در بیش از چهار دهه از عمر حکومت جمهوری اسلامی ایران، خودکفایی و مقاوم سازی اقتصاد ایران در برابر تهدیدات خارجی همواره یکی از اهداف اصلی و پایدار رهبران و سیاستگذاران نظام جمهوری اسلامی ایران بوده است. در حقیقت از نگاه جمهوری اسلامی، راهبرد خودکفایی به منظور کاهش ضریب تهدید و آسیب‌پذیری کشور در فضای بی‌اعتماد بین‌المللی طراحی و تدوین شد و به تدریج با افزایش تحریمها و فشارهای بین‌المللی بر علیه ایران بر گستره موضوعی و معنایی آن افزوده شد. اما بیش از چهار دهه سیاستگذاری مستمر خودکفایی که هدف آن کاهش آسیب‌پذیری و مقاوم سازی امنیت و اقتصاد ایران بوده است، نتوانسته ایران را در برابر تهدیدات اقتصادی واکسینه کند و موجب ضمانت پایداری اقتصاد ایران شود. روشن است که دستیابی به خودکفایی در تولید محصولات اساسی کشاورزی و ارتقای امنیت غذایی کشور با اتکای به تولید محصولات داخلی به صورت مستقیم به منابع و ظرفیتهای محیطی و سرزمینی ایران و به ویژه

منابع آبی کشور وابسته است. واقعیت‌های موجود کشور نشان می‌دهد روند رو به بحرانی شدن منابع آبی که آثاری چون خشک شدن زاینده‌رود، دریاچه هامون، دریاچه ارومیه، دریاچه پریشان و بختگان، خشک شدن تالابها و افت شدید سطح آب سفره‌های زیرزمینی و آبخوانها و در نتیجه افزایش تنش آبی در بسیاری از دشتهای کشور را به همراه داشته است، در سالهای اجرای سیاست خودکفایی که نمود آن تأمین بیشتر آب برای تولید بیشتر محصولات کشاورزی بوده است، تشدید شده است. به نظر می‌رسد که سیاست مداوم خودکفایی نه تنها نتوانسته است به اهداف اصلی خود دست یابد، بلکه زمینه ساز مشکلات و مسائل مهمی در کشور شده است که مهم‌ترین آن تهدید منابع زیستی و به خطر افتادن امنیت آبی کشور بوده است.

سیاست خودکفایی محصولات اساسی کشاورزی و تأمین امنیت غذایی کشور که با مفاهیم کلان‌تری مانند خوداتکایی اقتصادی و اقتصاد مقاومتی در پیوند است و به صورت عملیاتی در سیاست‌های اولویت بخشی به صنعت کشاورزی و کشاورزی محور توسعه و اشتغال کشور تبلور یافته است، باعث افزایش تقاضای فزاینده برای آب و در نتیجه فشار بر منابع آبی و افزایش رقابت و تنش بر سر منابع آب شده است. این نگاه حکمرانی و شیوه کشورداری بدون توجه به ملاحظات محیط زیستی ایران، توان‌های محیطی و میزان منابع آب ایران طراحی، تدوین و اجرا شده است. در سایه حکمرانی نامناسب و ناکارآمد آبی و افزایش تقاضا و اضافه برداشت از آبخوانها، ایران با تهدید امنیت محیط زیستی و آبی مواجه گشته است. همزمان، خشکسالی‌های مستمر و تغییرات آب و هوایی و سیاست‌های تحریمی و همراهی جامعه بین‌المللی با سیاست‌های ایالات متحده بر علیه ایران، اثر خطرات محیط زیستی و تنش آبی و تهدید منابع آبی را تشدید کرده است.

از دهه ۱۳۷۰، در سایه سویه‌ای از اقتصاد نئولیبرالیسم و نگاه شیء‌وارگی و کالایی به مقوله آب، دسترسی بیشتر به آب و رقابت بر سر منابع آب افزایش یافت. گفتمان خودکفایی در دهه نخست انقلاب و سپس سیاست‌های خودکفایی در حوزه کشاورزی که از قانون برنامه دوم توسعه در دهه ۱۳۷۰ مفهوم جدی‌تری یافت، فشار بر منابع و ذخایر آبی ایران افزایش داد. در ذیل راهبرد خودکفایی محصولات اساسی کشاورزی و قرائت خاص از امنیت غذایی و استقلال کشور در دولت نهم و دهم بود که موجب جهش حفر بی‌رویه چاه‌های عمیق و نیمه عمیق و ادامه روند کلنگ‌زنی و افتتاح سدهای بزرگ در کشور شد. تحریم‌های گسترده بین‌المللی در اواخر دهه ۱۳۸۰ و ادامه روند تحریمها به ویژه از سوی ایالات متحده امریکا بر علیه ایران در استمرار راهبرد خودکفایی نقش بسزایی داشت و ایران را به سمت اقتصاد مقاومتی و تمرکز بیشتر برای تأمین نیازها از داخل سوق داد. علاوه بر آن، تحریمها مانع دستیابی ایران به فناوریهای روز مدیریت بهینه آب در بخش کشاورزی و مصارف صنعتی و خانگی شد و ایران برای تأمین نیازهای خود فشار بر منابع داخلی و به ویژه حوزه آب گسترش داد.

بدین ترتیب، اعمال سیاست خودکفایی از کمترین سطح از رعایت استانداردها و ملاحظات محیط زیستی برخوردار بوده است. حفر بی‌رویه چاه‌های عمیق و نیمه عمیق مجوزدار و غیرمجاز، سرزمین ایران را به صورت آبکش درآورده و اضافه برداشت آب از آبخوانها موجب افت شدید سطح آبهای زیرزمینی و علاوه بر آن در بسیاری از دشتهای موجب پایین آمدن کیفیت آب (تلخ و شور) شده است. بنابراین، بر اساس مدل امنیت آبی (شکل ۱)، چهار مولفه میزان موجودی آب، دسترسی به آب، کیفیت آب و پایداری آب در ایران با خطر و تهدید مواجه شده است. بدین صورت، اضافه برداشت بی‌رویه و ناترازی شدید ذخایر آبهای زیرزمینی و استراتژیک ایران موجب تنش آبی و تهدید امنیت آبی ایران و پیامدهای جبران ناپذیری مانند فرونشست زمین و پیامدهای گسترده اجتماعی و اقتصادی و حتی امنیتی شده است. در مجموع، سیاست خودکفایی نه تنها به اهداف خود دست نیافته است بلکه زمینه ساز تهدید امنیت آبی و حتی محیط زیستی ایران شده است که ادامه این روند می‌تواند امنیت ملی ایران را نیز تهدید کند.

کتابنامه

- 1 Amiri, A.; Modir Shane Chi, M. & Golshani, A. (2020), The impact of the public policy process on the water crisis in the Islamic Republic of Iran, *Journal of Political Science*, 15(4), 45-72. [In Persian].
- 2 Ardakanian, R. (2004), "Long-term Development Strategies for Iran's Water Resources." Public Relations and International Affairs Bureau of Iran Water Resources Management Company Publications, Tehran.
- 3 Ashraf, S., Nazemi, A. & AghaKouchak, A. (2021), Anthropogenic drought dominates groundwater depletion in Iran. *Scientific Report 11*, 9135 (2021). <https://doi.org/10.1038/s41598-021-88522-y>.
- 4 Atlas of Gitashansi (2016), Tehran: Gitasansi Publications. [In Persian].
- 5 Burke, M.B. et al (2009). Warming increases the risk of Civil War in Africa. *PNAS*, Vol. 106, No. 49, pp. 20670–20674.
- 6 Butzer, K. (2009). *Archaeology as Human Ecology: Method and Theory for a Contextual Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 7 Climate Change Knowledge Portal (CCKP) (2023), in: <https://climateknowledgeportal.worldbank.org/country/iran-islamic-rep/climate-data-historical>.
- 8 Eslami, R. & Rahimi, A. (2019), Policy making and water crisis in Iran, *the macro and strategic policies*, 7(27), 410-435. [In Persian].
- 9 Esmaili, M. & Hashemi, H. (2023), The impact of climate, environmental and weather changes on national security: a case study of the Islamic Republic of Iran, *International Relations Research*, 13(1), 239-311. [In Persian].
- 10 FAO (2003), Review of World Water Resources by Country, Water Reports 23, Rome. <https://www.fao.org/3/Y4473E/y4473e08.htm#bm08.1.1>.

- 11 Grey, D. and Sadoff, C.W. (2007) Sink or Swim? Water Security for Growth and Development. *Water Policy*, Vol. 9, pp. 545-571.
<https://doi.org/10.2166/wp.2007.021>.
- 12 Hsiang, S. M., Burke, M., & Michael, E. (2013). Quantifying the influence of climate on human conflict. *Science*, Vol. 341, 6151.
- 13 Islamic Parliament Research Center of The Islamic Republic Of Iran (2019), Resource management and modification of water consumption pattern in the sector Mining and mineral industries of Iran, Serial number 16455. In: <https://rc.majlis.ir/fa/report/show/1149034>. [In Persian].
- 14 Lu, S; Bao, H. & Pan, H. (2016), Urban water security evaluation based on similarity measure model of Vague sets, *International Journal of hydrogen energy*, Vol. 30, pp. 1 -7.
- 15 Madani, K., A. AghaKouchak., Mirchi, A. (2016), Iran's Socioeconomic Drought: Challenges of a Water-Bankrupt Nation, *Iranian Studies*, Vol. 49, No. 6, pp. 997-1016.
- 16 Ministry of Energy (2018), 25-year water performance report: Water affairs. [In Persian].
- 17 Ministry of Energy (2023), Iran Water Resources Management Company, <https://www.wrm.ir>.
- 18 Ministry of Energy, (2017), Statistical yearbook of the country's water. Deputy Minister of Water and Water Resources. [In Persian].
- 19 Moradhassel, N. & Mozini, A. (2008), Assessing the government's role in environmental problems of Iran (An environmental economic approach), *Environmental Science and Technology*, Vol. 10, No 4, pp. 11-23. [In Persian].
- 20 Moshir Panah, M. (2020), Variability and change in the hydroclimate and water resources of Iran over a recent 30-year period, *Scientific Reports*, Vol. 10:7450.
- 21 National Cartographic Center of the Islamic Republic of Iran (2021), Water Atlas, Tehran: National Cartographic Center of the Islamic Republic of Iran. [In Persian].
- 22 National Meteorological Organization, (2018), Meteorological Yearbook. [In Persian].
- 23 Polaine, X.K.; Dawson, R.; Walsh, C.; Amezaga, J. (2022), Systems thinking for water security, *Civil Engineering and Environmental Systems*, 39:3, 205-223, DOI: [10.1080/10286608.2022.2108806](https://doi.org/10.1080/10286608.2022.2108806)
- 24 Qalibaf, M. B. and Hosseini, S.M. (2015), Explaining the Hazards of Inefficient Self-Sufficiency Policies on Resources in Iran Water, *Environmental Hazards Management*, Vol.1, No. 2, pp. 149-167. [In Persian].
- 25 Selby, J. (2005) The Geopolitics of Water in the Middle East: fantasies and realities, *Third World Quarterly*, Vol, 26, No.2, pp. 329-349.
- 26 Stringer, L.C.; Mirzabaev, A.; Benjaminsen, T.; Harris, H.; Jafari, M. (2021), Climate change impacts on water security in global drylands, *One Earth*, Volume 4, Issue 6, Pp. 851-864, <https://doi.org/10.1016/j.oneear.2021.05.010>.
- 27 Tafreshi, A. & Shafqat, A. (2017), The Analysis of Self-Sufficiency Discourse in Imam Khomeini's Statements with Emphasis on Military and Defensive Aspects of Self-Sufficiency, *Improvement Management*, Vol. 11, No 2, pp. 51-83. [In Persian].
- 28 Talebi Soumesarai, M.; Zareian, M. .; Farrokhnia, A. & Rozbahani, R. (2021), the evolution of water planning and policy in the era before and after the Islamic Revolution of Iran, *Interdisciplinary Studies in Human Sciences*, 14(1), 151-178. [In Persian].

- 29 The Constitution of the Islamic Republic of Iran (1979). available at: <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/133613>. [In Persian].
- 30 The Constitution of the Islamic Republic of Iran (1989). available at: <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/133613>. [In Persian].
- 31 The general policies of the system in the period of the visionary document (2013), available at: <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/132299>. [In Persian].
- 32 The Islamic Consultative Assembly of Iran (1989), the first five-year economic, social and cultural development program law of the Islamic Republic of Iran, available at: <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/91755>. [In Persian].
- 33 The Islamic Consultative Assembly of Iran (1994), Law of the second five-year economic, social and cultural development plan of the Islamic Republic of Iran, available at: <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/92488>. [In Persian].
- 34 The Islamic Consultative Assembly of Iran (2000), Law of the third five-year economic, social and cultural development program of the Islamic Republic of Iran, available at: <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/93301>. [In Persian].
- 35 The Islamic Consultative Assembly of Iran (2004), Law of the fourth five-year economic, social and cultural development program of the Islamic Republic of Iran, available at: <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/94202>. [In Persian].
- 36 The Islamic Consultative Assembly of Iran (2009), The Law of the Fifth Five-Year Development Plan of the Islamic Republic of Iran, available at: <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/790196>. [In Persian].
- 37 The Islamic Consultative Assembly of Iran (2010), The Law on Determining the Duty of Water Wells without an Operation License, available at: <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/782294>. [In Persian].
- 38 The Islamic Consultative Assembly of Iran (2016), Law of the 6th five-year economic, social and cultural development program of the Islamic Republic of Iran, available at: <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1014547>. [In Persian].
- 39 The vision document of the Islamic Republic of Iran in the horizon of 1404 (2003), available at: <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/132295>. [In Persian].
- 40 UNESCO (2019), The United Nations World Water Development Report 2019: Leaving No One Behind, Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
- 41 UNESCO (2021), Water education for climate resilience in Asia and the Pacific a Regional Curriculum, Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
- 42 Warziniack, T. (2013). The Effects of Water Scarcity and Natural Resources on Refugee Migration, *Society & Natural Resources*, Vol. 26, No. 9, pp. 1037-1049, DOI: [10.1080/08941920.2013.779339](https://doi.org/10.1080/08941920.2013.779339).
- 43 Yazdandoost, F. (2016), Dams, Drought and Water Shortage in Today's Iran, *Iranian Studies*, Vol. 49, No. 6, pp. 1017–1028.